

Selo i grad

kriterijumi razlikovanja

Dr Cvetko Kostić

Glavni oblici ljudskog naselja jesu **sela i gradovi**.

Obično se misli, da je lako razlikovati selo od grada. Selo ostavlja utisak nečega prirodnog (»prirodna sredina«), nečeg što organski raste, dok grad daje utisak nečega veštačkog i planiranog (»tehnička sredina«). Grad je i gušće naseljen, na manjem prostoru smešteno je više ljudi jer se gleda da se uštedi u prostoru i vremenu, što na selu obično nije slučaj. Moglo bi se navesti još i drugih karakteristika koje bi upućivale na to da su »varoši društvena naselja više vrste, i mahom su znak i izraz više civilizacije, dok su sela prostije jedinice naseljavanja«.¹

Razlikovanje sela i grada postalo je teže zbog društvenog razvoja, naročito posle drugog svetskog rata, a negde i ranije, kojem nagla industrijalizacija i urbanizacija ekumene daje osnovni pečat. Pored sela i gradova u ranijem smislu, svuda u svetu su se pojavila i **urbanizovana naselja**, za koja je veoma teško reći da li su sela ili gradovi ili su ona u isto vreme i jedno i drugo. Na primer, to su **radnička sela** kod nas, **agrorodni** u SSSR-u, farmerske **zelene fabrike** u SAD, **agrarni gradovi** u Japanu, **kibuci** u Izraelu, »divlja naselja«, »seljačka geta« itd.²

Zbog toga je danas odgovor na pitanje što je selo a što grad postao toliko složen, da mnogi misle da ga je nemoguće naučno rešiti. Ali, to pitanje nije bilo baš tako lako rešiti ni ranije, što se između ostalog može videti i iz naše naučne literature. Naši raniji autori su se posebno bavili problemom definicije sela. Ali pri tom su upotrebljavali dosta neujednačene i neprecizne kriterijume. Svakako, da to dolazi delom i otud što, kako ističe Cvijić, »pojam o selu nije danas isti na celom Balkanskom poluostrvu, nije jednak ni u raznim delovima našeg naroda«. Primeri za ovo su bili brojni: oko Neretve »i u oblastima stare Raške, rasturene kuće po krčevinama zovu selo«, dok se u nekim drugim krajevima selom smatra »naselje, mesto gde se neko naselio«. Negde su na formiranje ovog pojma uticali i neki drugi činiooci. »U zapadnoj Srbiji su sela bila male samostalne privredne celine,

¹ J. Cvijić, **Balkansko poluostrvo**, I, Beograd, 1922, 295.

² Cv. Kostić, **Perspektive sociologije grada**, Sociologija, br. 4, Beograd, 1961, 5.

neka vrsta privrednih zajednica. Sastojala su se od jedne ili više zadruga, od kojih je svaka imala zajedničke zemlje za obrađivanje. Utrine i šume su mahom bile seoska svojina, zajednička svojina jedne ili više zadruga. Ta ekonomska zajednica bila je još čvršće vezana mobom, pozajmicama, spregovima i sl. . . . Većina seoskih članova ili svi bili su vezani i krvnim srodstvom; selo je, dakle, bilo i srodnička celina, rod i bratstvo. Od toga je možda postao i onaj običaj, da celo selo jamči za krvninu, zatim drugi, koji se dugo zadržao, da se ne žene iz svog sela, već iz drugog. Mnoga sela su bila naselja zadruga i pojam o selu, to je pojam o kućama jedne zadruga«. Takvo se selo delilo na: »**zaseoke, krajeve** ili **mahale** ili **džemate**«, a »ako se neko iz sela odseli, najčešće usled deljenja zadruga, onda ostali nazivaju tu njihovu kuću, za razliku od 'sela' **raselica** ili **poselica**«.³ Drugi naši autori smatraju, da je »selo isto što i kuća s okućnicom ili zadruga« ili »kuća s čitavim zemljištem«.⁴ Neki autori su takođe ispitivali i **značenje** reči selo, pa zaključuju da »u narodu reč selo ima nekoliko tumačenja: a) selo je naselje sa celim atarom, b) selo je onaj deo atara u kome je naselje; seljak kaže da ide u selo kada sa svoje njive ili kolibe ide kući, c) selo je narod koji živi u selu«.⁵

Iako u ovim i sličnim konstatacijama ima dosta dragocenog materijala za stvarno upoznavanje ovog problema, ipak je pitanje koliko su ona **operacionalizovana** i koliko su stvarno upotrebljiva danas za dalja istraživanja. Čitav se problem komplikuje i time, što su razne naučne discipline različito pristupale i danas pristupaju njegovom rešavanju, a i u okviru same sociologije o tome postoje različiti stavovi.

Mi ćemo pokušati da prvo izložimo razne kriterijume razlikovanja sela od grada, a zatim da upozorimo na problem sociološkog kriterijuma i savremene pristupe tom kriterijumu.

1

Neodređenost definicija pojma sela i grada je tipična i za današnju nauku. Ali je to pitanje od tolike teorijske i praktične važnosti, da se neki određeniji i sigurniji odgovor morao naći. Razne naučne discipline upotrebljavaju **svoje** kriterijume za određivanje pojma sela i grada, pa stoga možemo da razlikujemo sledeće kriterijume: lingvistički, istorijski, pravni, urbanistički, statistički, socio-profesionalni, kombinovani i sociološki.

Lingvistički kriterijum polazi od gramatičkog i logičkog razlikovanja reči **selo** i **grad** i od načina njihovog nastanka. Jedni izvode koren reči »selo« od slovenske reči: **sedim**, ili latinske: **sedeo** i **solum** ili germanske: **sitzen**, pa pojam sela obuhvata »manji ili veći broj kuća« i ono što je »suprotno gradu«, a **seljak** je čovek »koji je negde naseljen, a nije skitač-nomad«.⁶

Ali reč »selo« može u našem jeziku imati i neka druga značenja: naselje, boravište, zemlja, polje, posed, manji ili veći skup kuća. Pored toga, za ovaj pojam upotrebljavaju se i brojni sinonimi: seoce, selište, vas i sl. Isti je slučaj i u drugim slovenskim jezicima, kao i u romanskim: **rus**, **pagus**, **fundus**, **vicus**, **labitaculum**, **tentorium**, **village**, **villa** i sl.

³ J. Cvijić, **Balkansko poluostrvo**, I, Beograd, 1922, LXIII, LXX i dr.

⁴ V. Jagić, pod **selo** u Rječniku hrv. ili srp. jezika, JAZU, Zagreb.

⁵ Sr. Vukosavljević, **Sociologija stanovanja**, Beograd, 1965, str. 376.

⁶ Rječnik hrv. ili srp. jezika, JAZU, Zagreb.

Izgleda da je lingvistički kriterijum pogodniji za označavanje pojma grada. U vreme nastanka ovog tipa naselja, reč »grad« je označavala mesto koje je zbog nekih posebnih razloga opkoljeno zidom ili plotom; tada su se pod tom reči podrazumevale samo te ograde. Upravo, takvo je značenje imala ova reč u praslavenskom jeziku, iz kojeg su se razvili nazivi za grad u slavenskim jezicima: gorod, hrad, grad i drugi. Slično je i u latinskom i u romanskim jezicima. Na primer, osnovni koren reči **urbs** nastao je od reči **orbs**, tj ograđen. U prvo vreme grad je bio samo »ograđeno selo«. Zatim se pod gradom podrazumevaju te ograde i utvrde, kao i stanovništvo koje među njima stanuje i ima zadatak da ih brani, dok su se sva ostala naselja smatrala za »sela«. Ali kako je ograđeni prostor u gradu vremenom postao tesan za sve stanovništvo, to je izvestan deo toga stanovništva naseljavan izvan gradskih utvrda. Ti ljudi nisu više živeli u »gradu«, ali nisu potpuno živeli ni u »selu«. Zbog toga su za taj prostor i za to stanovništvo skovani i drugi nazivi. Tako je nastao i pojam **varoši**, koja je prvo predstavljala deo gradskog naselja koji nije bio ograđen i koji je činio poslovni deo grada, dok je »grad« bio samo ograđeni deo. Ta se razlika ukorenila i održala u nekim jezicima još i danas: u francuskom: **cité** i **ville**, engleskom: **city** i **town**, španskom: **ciudad** i **villa**, turskom: **hisar** i **čaršija** itd.

Na prvi pogled izgleda da je lingvistički kriterijum razlikovanja sela i grada dosta određen. On je u ranija vremena to i bio, ali danas više nije jer se grad dalje širi preko predgrađa i podgrađa (suburbia), tako da se često spaja sa selima u okolini i teško je odrediti dokle se on stvarno pruža.

Po **istorijskom** kriterijumu razlikovanje sela i gradova zasniva se na nekom istorijskom događaju ili dokumentu na osnovu kojeg je izvesno mesto izdvojeno od drugih i proglašeno gradom, bez obzira na svoj stvarni značaj i strukturu. To proglašavanje može biti izvršeno iz vojničkih, trgovačkih ili verskih razloga. Tako su vremenom ovakva mesta ušla u narodnu svest kao »gradovi«, iako ona ponekad nemaju oznake grada ili su ih vremenom izgubila. Kod nas su, primera radi, takva mesta: Risan, Perast, Zvečan, Gamzi grad i dr.

Pravni kriterijum razlikovanja sela i grada donekle je sličan istorijskom. Po njemu se neko naselje može smatrati za »grad« samo ako je za takvo proglašeno nekim pravnim propisom, inače je ono »selo«. Ranije je to činio vladalac aktom svoje volje: dekretom, ukazom, poveljom i sl., a u modernoj državi to se sprovodi zakonom ili uredbom. Već samim pravnim aktom proglašenja, takvo naselje dobija izvesna prava i obeležja, koja nemaju sela. Na primer, u Francuskoj, a ranije i kod nas, čim se neko naselje proglasi za »grad«, ono dobija pravo da za sebe ubira posebnu trošarinu (l'octroi), i dobija posebni tip **lokalne uprave** i režima zemljišne svojine. Naše pozitivno zakonodavstvo i danas stavlja pod poseban pravni režim »gradove i naselja gradskog karaktera« u kojima su »nacionalizovane i postale društvena svojina najamne stambene zgrade i najamne poslovne zgrade«. ⁷ Razlikovanje naselja prema strukturi **lokalne uprave** u upotrebi je u mnogim zemljama, ali to je samo jedan varijetet pravnog kriterijuma.

Istorijski i pravni kriterijum su precizni i to je njihova prednost; tačno je dokumentom ili propisom određeno da li je neko naselje »grad« ili nije. Ali oni su normativne prirode; ničim se inače stvarno ne dokazuje da iza forme stoji i odgovarajuća sadržina.

⁷ Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (čl. 1), Beograd, 1958.

Urbanistički kriterijum se zasniva na izgledu i organizaciji prostora u naselju. Ako neko naselje ima ulice izgrađene po planu, ako su mu kuće zbijene i imaju sanitarne i druge uređaje, onda se ono smatra za »grad«, a ako toga nema, onda je »selo«. U starijoj naučnoj literaturi, kako kod nas tako i na strani, ovaj je kriterijum bio dosta često u upotrebi. Evo kako, primera radi, V. Karadžić opisuje selo svoga vremena u Srbiji, gde su »kuće vrlo rđave, a ponajviše su pokrivenе korom ili lubom. Soba nema svuda, nego se zimi ponajviše greje kod vatre, a spavaju po vajatima i onako u kući, dimnjaka nema gotovo nigde po selima«. ⁸ Pored ostalih, naročito su antropografi (Cvijić, Ratzel i dr.) koristili varijante ovog kriterijuma za tipologiju naselja (zbijeno i razbijeno selo; Rundorf, Strassendorf itd.).

Ali zbog brzog razvoja gradova i zbog sve veće potrebe urbanističkog rešenja prostora, nastala je u novije vreme potreba da se ovaj kriterijum dopuni sa pravnim i da se što jasnije definiše pojam grada koji sastavljaju gradsko jezgro i prigradska naselja. Po ovom urbanističkom kriterijumu grad je naselje čiji su delovi u prvom redu povezani komunalijama, tj. komunalnim uređajima a zatim u kome nema značajnijih nenaseljenih prostora i u kome stanovnici imaju iste ili slične vrednosti, simbole, tradiciju i sl. Ovako shvaćeni grad ima dva dela: **gradsko jezgro** ili uže gradsko područje u kome su planirane zgrade, blokovi, ulice, trgovi, parkovi i sl. i u kome je središte društvenog života i **prigradsku zonu** u kojoj su naselja pod izvesnom dominacijom gradskog jezgra i sa njim su povezana raznim oblicima komunikacija i komunalija.

Statistički kriterijum uzima broj stanovnika u naselju kao osnovu za razlikovanje da li je ono selo ili grad; do izvesnog broja stanovnika naselje je selo a ako i najmanje pređe taj broj, ono se smatra za grad. Prednost ovog kriterijuma je njegova određenost i zbog toga je on pogodan za razne statističke i administrativne svrhe. Mana mu je u tome, što broj koji je uzet za granicu između sela i grada ima sasvim konvencionalan i slučajan karakter. Ničim se, naime, ne dokazuje da neko naselje odmah i kvalitativno menja svoj karakter čim pređe određeni broj stanovnika. Nesigurnost i konvencionalnost ovog kriterijuma se vidi i iz činjenice, što različite zemlje uzimaju sasvim različite brojeve da bi razgraničila sela i gradove. Tako se u Francuskoj, Čehoslovačkoj, Turskoj, pa i kod nas, uzima da je taj broj 2.000 stanovnika, u SAD i Meksiku 2.500, u Belgiji i Holandiji 5.000, u Irskoj 1.500, a u Egiptu 11.000. Već same ove cifre pokazuju kakve sve varijacije postoje u ovom pogledu. Istina, većina evropskih država uzima broj 2.000 stanovnika kao granicu razlikovanja sela od grada; to je broj koji je uvela Francuska još 1846, a koji je preporučio i Međunarodni statistički ured 1876, ali se ni mnoge evropske zemlje, a ni ostale, te preporuke ne pridržavaju. Štaviše, neke od njih su tokom vremena menjale već jednom usvojeni kriterijum, pa su uzimale različite brojeve. Na primer, SAD su jedno vreme kao granicu uzimale 8.000 stanovnika, pa su je kasnije svele na 4.000, da bi se na kraju zaustavile na 2.500.

Nedovoljnost ovoga kriterijuma uočili su dosta rano neki demografi i sociolozi. Zbog toga su oni nastojali da klasični statistički kriterijum dopune time, što bi pored broja za razlikovanje sela i grada trebalo upotrebiti i **gustinu** stanovništva na jedinici površine, obično na km². Na ovu ideju su se kasnije, osobito u SAD, vratili i neki sociolozi, pa su uzeli gustinu stanovništva kao

⁸ Srpski rečnik, Beograd, 1936, pod selo.

faktor u povećanju »indeksa društvenosti« u naseljima. Činjeni su bezuspešni pokušaji da se pronađu indeksi te gustine i da se prema njima povuče granica između sela i grada. Između ostalog, te su analize pokazale da su katkad primitivna i prvobitna naselja po jedinici površine gušće naseljena nego delovi savremenih metropola. »Ričmond koji je deo Njujorškog Sitia, ima mnogo manju gustinu naseljenosti nego neolitska naselja na sojenicama, koje su nastanjivale 1.300 osobe na manje od 30.000 kvadratnih jardi«.⁹

Zbog ovih i sličnih teškoća, **Međunarodni statistički institut** je 1938. godine preporučio da se statistički kriterijum preinači i to tako što bi se za osnovu razlikovanja sela od grada uzela kao osnova vrsta **lokalne uprave** u naselju, dakle, varijanta pravnog kriterijuma, ali da se dopuni time što bi se sva naselja svrstala u tri kategorije: **seoska** sa više od 60% poljoprivrednog stanovništva, **mešovita** sa 40 do 60% poljoprivrednog stanovništva i **gradska** koja takvog stanovništva imaju ispod 40%.

Kriterijum **socio-profesionalne** strukture, baš zbog nedostataka prethodnih kriterijuma, dobio je prilično pristalica. On za osnovu razlikovanja sela i grada uzima broj **poljoprivrednog** i **nepoljoprivrednog stanovništva**. Na selu se ljudi obično bave poljoprivredom a u gradu žive od drugih zanimanja: industrije, trgovine i sl. koja nisu poljoprivreda, pa se uzima da je neko naselje selo, kada se u njemu pretežno deo stanovništva bavi poljoprivredom, a ako u naselju prevlađuje stanovništvo, koje se bavi nepoljoprivrednim zanimanjima, onda je u pitanju grad. Ovaj je kriterijum dosta često u upotrebi i on izgleda razuman i određen. Štaviše, i neki sociolozi se zadovoljavaju ovim kriterijumom, pa grad definišu kao »naselje u kome je većina stanovništva u aktivnostima, koje nisu poljoprivredne«. Takva definicija ima i svoje prednosti. »Na prvom mestu, ona je precizna, ne može biti sumnje da li neko mesto treba klasifikovati kao gradsko ili seosko. To vredi za sva mesta i za sva područja. To objašnjava i zbog čega su neka naselja grupisana zajedno, bez obzira na njihovu veličinu i druge razlike«.¹¹

U samoj stvari, i ovaj kriterijum ima značajnih nedostataka. On možda može dati izvesne rezultate u praksi razvijenih i sasvim nerazvijenih zemalja, jer su i u jednim i u drugim razlike između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva oštro izvršene. Ali to nikako nije slučaj u zemljama koje se tek industrijalizuju. U njima se javljaju pod uticajem industrije čitave kategorije stanovništva, kod koga je teško, a često i nemoguće, odrediti da li mu je rad u poljoprivredi ili industriji glavno zanimanje. Na primer, to su seljaci industrijski radnici.¹²

Ima i nekih drugih teškoća u primeni ovog kriterijuma u pojedinim krajevima. Na primer, u Panonskoj ravnici ima dosta naselja, koja su po svemu drugom gradovi, a u njima žive u velikom broju, a ponekad i pretežno poljoprivrednici (»paori«). Uostalom, ukoliko neka zemlja odmiče u razvoju i po njenim selima sve je više stanovništva koje se bavi »sekundarnom i terciarnom ekonomijom«, to već i zbog toga ovaj kriterijum postepeno gubi u preciznosti i značaju.

Kombinovani kriterijum polazi od iskustvom utvrđene činjenice, da ni jedan kriterijum sam po sebi nije dovoljan da potpuno reši ovo složeno pitanje. Zbog toga se pribegava kombinovanju više kriterijuma, kao što čini

⁹ A. Coste, *Les principes d'une sociologie objective*, Paris, 1899.

¹⁰ E. Bergel, *Urban Sociology*, New York, 1955.

¹¹ E. Bergel, *Urban Sociology*, New York, 1955.

¹² Cv. Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd, 1955.

francuska škola ljudske geografije (géographie humaine). Tako se prilikom određivanja pojma grada smatraju kao bitne oznake: veličina njegove populacije i njegov izgled, tj. kombinuje se statistički i urbanistički kriterijum, a nekima ni to nije dovoljno već ga određuju na osnovu: »broja stanovnika, istorijske uloge, pravnog statusa, izgleda i strukture, načina života i njegovih funkcija«. U sovjetskoj literaturi takođe se često sreća ovaj kriterijum. Tako se grad definiše kao »naseljeno mesto koje je istorijski nastalo na prelazu od prvobitnog društvenog uređenja ka robovlasničkom, kao rezultat izdvajanja zanata od zemljoradnje i pojave klasa i države«. Prema tome, za određenje pojma grada uzima se istorijski kriterijum, dok se za selo uzima lingvistički i socio-profesionalni. Na primer, za selo se kaže da je to naselje u kome je »zemlja očišćena od šume i iskrčena« i čije se stanovništvo »pretežno bavi poljoprivredom«.¹³

Sadašnji kriterijum razlikovanja sela i grada naše statistike takođe je kombinovan i to iz statističkog i socio-profesionalnog kriterijuma. Ali se prilikom njegove primene naišlo na prilične teškoće. Već sama definicija pojma »naselja« pati od neodređenosti i tradicionalizma. »Naselje je antropogeografska teritorijalna jedinica posebnog imena (bez obzira na broj kuća)«, ispod 2.000 stanovnika smatraju se za sela. Naselja iznad 2.000 stanovnika, smatraju se za gradove po ovim kriterijumima:

naselja od 2.000 — 2.999 stanovnika od kojih su nepoljoprivrednici	90%
naselja od 3.000 — 9.999 stanovnika od kojih su nepoljoprivrednici	70%
naselja od 10.000 — 14.999 stanovnika od kojih su nepoljoprivrednici	40%
naselja iznad 15.000 stanovnika od kojih su nepoljoprivrednici	30%

Ali i među naseljima ispod 2.000 stanovnika, kao i među onima iznad toga broja, ima nekih za koje je teško reći da su **sela** ili **gradovi**, jer imaju izmešano poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo. Zbog toga su među njima izdvojena **mešovita** naselja, i to su ova:

naselja od 300 — 999 stanovnika od kojih su	70%	nepoljoprivrednici
naselja od 1.000 — 1.999 stanovnika od kojih su	60%	nepoljoprivrednici
naselja od 2.000 — 9.999 stanovnika od kojih su	40%	nepoljoprivrednici
naselja od 10.000 — 14.999 stanovnika od kojih su	30—39,9%	nepoljoprivrednici
naselja iznad 15.000 stanovnika sa manje od	30%	nepoljoprivrednika
naselja iznad 15.000 stanovnika sa manje od	30%	nepoljoprivrednika

Prema tome, to je jedan kombinovan kriterijum kojeg se drži naša statistika u svojim novijim popisima.¹⁴

Tako sređeni podaci popisa iz 1961. godine daju preciznu distribuciju naselja i njihovog stanovništva prema veličini stanovništva. Uostalom, to pokazuje i tabela na narednoj strani.

Iz ovih podataka se vidi, da kod nas u ogromnom broju preovlađuju mala naselja i da Jugoslavija ima svega 28,3% gradskog stanovništva. Ona ima 27.921 naselja, od kojih su: 336 gradskog, 1965 mešovito i 25.620 seoskog tipa. Ovakva struktura naselja i njihovog stanovništva ukazuje ne samo da je ona jedna od najmanje urbanizovanih zemalja u Evropi, već ukazuje i na teškoće tehničke, ekonomske, pa i sociološke prirode, koje stoje na putu njihove modernizacije.

¹³ Bolšaja sovjetska enciklopedija, Moskva, Tom 12, 14.

¹⁴ M. Macura, Jedan nov kriterijum za razgraničenje gradskog stanovništva, Statistička revija br. 4, Beograd, 1954. Savezni zavod za statistiku, Stanovništvo i domaćinstva, u 1948, 1953. i 1961, Beograd, 1965.

Veličina naselja (broj stanovnika)	Naselja		Stanovništvo		Prosečan broj stanovnika u naselju
	broj	%	broj	%	
Svega	27.921	100,00	18.541.465	100,0	643
do 99	5.093	18,2	288.452	1,6	57
100 — 199	5.230	18,7	769.359	4,2	147
200 — 299	3.932	14,1	968.494	5,2	246
300 — 399	2.766	9,9	956.071	5,1	306
400 — 499	2.108	7,6	940.991	5,1	446
500 — 699	2.831	10,1	1.685.710	9,1	597
700 — 999	2.440	8,7	2.030.742	10,9	832
1.000 — 1.499	1.717	6,2	2.070.026	11,2	1.170
1.500 — 1.999	719	2,5	1.206.927	6,5	1.696
2.000 — 2.999	493	1,8	1.183.920	6,4	2.410
3.000 — 4.999	272	1,0	1.036.903	5,6	3.820
5.000 — 9.999	178	0,6	1.173.216	6,3	6.625
10.000 — 24.999	69	0,3	1.082.632	5,8	15.660
25.000 — 49.999	30	0,1	974.796	5,3	32.500
50.000 — 99.999	7	0,0	512.411	2,8	73.400
100.000 — 499.999	6	0,0	1.075.291	5,8	179.000
500.000 i više	1	0,0	585.524	3,2	585.524
nenaseljeno	38	0,1	—	—	—

Izvor: M. Ban, *Naselja kao geografske, ekonomske i demografske jedinice*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965. (rukopis).

II

Već podavno su sociolozi činili prigovore ovim i sličnim kriterijumima. Neki od njih su stvorili i svoje **sociološke** kriterijume, koji bi bolje od ostalih odgovarali predmetu sociologije i društvenoj stvarnosti u selu i gradu. Takvih pokušaja ima više.

Jedan od prvih je nemačkog sociologa **F. Tönniesa** (1887). On je podelio sve društvene oblike na dva glavna: **Gemeinschaft** i **Gesellschaft**; prvo je zajednica a drugo je društvo. Kao tipične oblike za Gemeinschaft uzeo je i selo a za Gesellschaft uzeo je grad. Osnovna sociološka obeležja ovih oblika jesu:

Gemeinschaft:

- prirodna solidarnost
- zajednička svojina
- opšta volja
- kolektivizam
- interes zajednice
- običaj
- navike
- religija
- tradicija

Gesellschaft:

- ugovorna solidarnost
- privatna svojina
- pojedinačna volja
- individualizam
- lični interes
- pravo
- moda
- doktrina
- javno mnjenje

Ova obeležja karakterišu samo »idealne tipove« sela i gradova, dok se u stvarnosti one znatno menjaju.

W. Sombart je nešto kasnije pokušao da nađe »sociološku definiciju« sela i grada. Pre toga, on je koristio radove o ovom problemu: Tönniesa, Simmela, Webera i Durkheima, pa je došao do zaključka da je **grad** takvo

naselje koje se »naglo proširilo«, pa se u njemu ljudi među sobom ne poznaju ili su među njima »relativno retki društveni dodiri«, dok se u selu među sobom »svi poznaju« i društveni dodiri su znatno češći.¹⁵ Ova definicija je imala uspjeha kod jednog dela evropskih sociologa između dva svetska rata, ali je naišla na živu kritiku dobrog dela američkih sociologa. Na primer, oni tvrde, da njihova ispitivanja pokazuju da je u pogledu društvenih dodira u selu i gradu situacija upravo obrnuta od one o kojoj govori »sociološka definicija« W. Sombarta. Broj društvenih dodira i poznanstva su u gradu relativno češći nego u selu, a što grad više raste i taj se broj samo uvećava. Izgleda, da je ovde jedan krupan nesporazum, koji se može objasniti samo analizom društvenog razvoja u Evropi i SAD. Američki sociolozi imaju u vidu društvenu stvarnost svoje zemlje, u kojoj se društvo zasnovalo na jedan poseban način prema teoriji tzv. **moderne kolonizacije**¹⁶ i gde se razvio kapitalizam »američkog tipa«. Verovatno, da društveni dodiri u njihovom **village** nisu ništa brojniji, već možda manji nego u townu i cityu. To pojačava različito poreklo stanovništva i česta pojava izolacije farmi. Naprotiv, W. Sombart u svojoj »sociološkoj definiciji« polazi od Tönniesove teorije o Gemeinschaftu i Gesellschaftu imajući u vidu **evropsko** selo, koje je proizašlo iz feudalizma i koje ima homogeniju strukturu i poreklo stanovništva, čija su gazdinstva mahom zbijena a ne izolovana, gde se razvio kapitalizam »pruskoga tipa« i čija se seoska zajednica duboko razlikuje od »društva« u gradu. U tom pogledu, ova definicija ima neke stvarne vrednosti ali ni ona mnogo ne doprinosi rešenju ovog problema, pošto je broj »društvenih dodira« teško odrediti i proveriti.

Neki američki sociolozi, osobito **Sorokin** i **Zimmermann** pokušali su (1929) da unesu još više »sociološke određenosti« u problem razlikovanja sela i grada. Na primer, oni smatraju da ima **osam** obilježja po kojima se selo razlikuje od grada, i to:

- 1) zanimanje stanovništva; 2) organizacija prostora; 3) veličina lokalne zajednice; 4) gustina stanovništva; 5) heterogenost ili homogenost stanovništva; 6) socijalna slojevitost; 7) društvena mobilnost i 8) sistem uzajamnog povezivanja, tj. tip i broj društvenih dodira.

U stvari ovde su **eklektički** odabrana izvesna relevantna obilježja i ovaj kriterijum je u stvari kombinovan i sastavljen od više drugih: statističkog, urbanističkog i sl.¹⁷ U SAD je ova teorija imala velikog uticaja među sociolozima, dok je u Evropi ostala gotovo neprimećena.

III

Zbog ovolikog broja kriterija i zbog svoje složenosti problem razlikovanja sela i grada izgleda toliko težak da je pitanje da li se on uopšte može rešiti a da se ne udalji od stvarnosti. Zbog čega dolazi do ovakve zbrke i da li se ovaj problem stvarno može naučno rešiti?

Prilikom odgovora na ovo pitanje sociologija, kao nauka o društvenoj stvarnosti, ne može se zadovoljiti nikakvim formalnim kriterijumima do kojih dolazi iz ovih razloga:

¹⁵ **Handwörterbuch der Sociologie**, pod »Städtische Siedlung«, Berlin, 1933.

¹⁶ K. Marks, **Kapital**, I, Beograd, 1947, 625.

¹⁷ P. Sorokin and C. Zimmermann, **Principles of Rural-Urban Sociology**, New York, 1929.

- a) što se često ne vidi da se pojam termina **selo** i **grad** menja u prostoru i vremenu;
- b) što sociolozi nemaju ujednačeno gledište o tome šta je **društvo** i koje su njegove bitne komponente, i
- c) što su mnogi vezani ustaljenim terminima i njihovim značenjem i to im smeta da shvate svu složenost ove problematike, koja se konkretno u savremenom društvu postavlja i tako u stare okvire stavljaaju novu sadržinu.

Činjenica je, da se pojam termina **selo** i **grad** veoma izmenilo u vremenu i da se menja u prostoru od jednog društva do drugog. Na primer, **grad** je nekad bilo mesto koje je zbog nečega bilo »ograđeno« ili je to bilo »utvrđeno selo«, a **selo** je bilo prosto mesto gde se neko »naselio«. Sa razvojem društva sadržina ovih termina se menjala i proširivala, tako da u savremenom društvu oni nikako ne mogu obuhvatiti sve oblike naselja.

Već prema tome kako shvataju i definišu pojam **društva**, sociolozi pristupaju i definisanju društva u selu i gradu i njihovog razlikovanja. Oni sociolozi, koji kao Durkheim smatraju, da je za postojanje društva potrebno »da se pojedinačne svesti međusobno povežu i prepletu«, da bi se »tek na toj povezanosti i prepletenosti pojedinih svesti zasnovao društveni život«, smatraju da je bitno kako se u nekom naselju »misli, oseća i reaguje«, a to u krajnjoj liniji zavisi od broja i vrste »društvenog dodira«. Zbog toga oni baš u broju i vrsti tih dodira i vide glavnu razliku između sela i grada. Ne može se poricati, da ovi elementi ne igraju određenu ulogu, ali konstatovanje toga još ne znači i rešenje ovog problema. To je još neodređeno i na takvom putu nalaze se mnoge opasnosti subjektivizma ili se otvara put eklektičkom biranju pojedinih proizvoljnih karakteristika kao bitnih za razlikovanje sela od grada.

Nije lako rešiti ovaj problem ni postavljanjem jednog **objektivnog** kriterijuma. Na ovakvo rešavanje ovog pitanja upućuju izvesni stavovi Marksa, osobito oni o pojmu društva. Tako, on smatra da se u društvu ljudi nalaze »naspram prirode i među sobom i da sastav društva ‚zavisi‘ od oblika materijalne proizvodnje«. ¹⁸ Zbog toga neki smatraju, da je za razlikovanje sela od grada bitna njihova **ekonomska** baza, pa u **njoj** vide isključivi kriterijum za razlikovanje sela od grada. Međutim, sam Marks je izričito upozorio na jednostranost ovakvog rešenja, pošto se ova i druga složena pitanja ne mogu rešiti isključivo pomoću ekonomske baze jer »ista ekonomska baza — ista po glavnim uslovima — može usled nebrojno različitih empirijskih okolnosti, prirodnih uslova, rasnih odnosa, istorijskih uslova koji deluju spolja itd. pokazivati beskonačne varijacije i nijanse u pojavi, koji se mogu razumeti jedino analizom tih empirijski datih okolnosti«. ¹⁹

Prema tome, ovaj problem je nemoguće definitivno sociološki rešiti ikakvim unapred postavljenim i jednostranim kriterijumom. Rezultati tako dobiveni mogu imati samo konvencionalnu i uslovnu vrednost. Osobito to vredi za **marginalna** naselja, tj. ona na prelazu između jednog oblika u drugi, a takvih je sve više ukoliko proces industrijalizacije i urbanizacije hvataju korena u nekoj zemlji. Zaista, svrstavanje takvih naselja u jedan ili drugi oblik, u selo ili grad, može se izvršiti tek posle konkretnog i empirijskog njihovog proučavanja. Prirodno je što društvene nauke imaju različite **predmete**

¹⁸ K. Marks, **Kapital**, III, 709.

¹⁹ K. Marks, **Kapital**, III, Beograd, 1948, 685.

i zbog toga one mogu imati različite kriterijume razlikovanja. Ni sociologija ne može činiti u tom pogledu izuzetak; ona se pri rešavanju ovog problema mora rukovoditi **svojim** predmetom i metodom, što ne znači da ne može voditi računa i o rezultatima drugih disciplina, kao i one što treba da vode računa i o njenim rezultatima. Ako se uzme da su njen predmet: **ljudski odnosi, kolektivi i ponašanja u grupi**, onda je vrsta i kvalitet tih socioloških elemenata bitan i za **sociološki kriterijum** za rešavanje ovog pitanja. No, kako ove elemente u velikoj meri determinišu društvene strukture naselja, kao što su: ekološka, demografska, ekonomska, pravna i sl., to se vidi koliko odgovor sociologa na ovo pitanje mora biti složen i suptilan.

Novija sociološka istraživanja unela su ipak nešto više svetlosti i u ova pitanja. Tako je sve više sociologa, koji smatraju da je jedan od osnovnih procesa društvene dinamike danas u svetu proces **urbanizacije**. U svojoj ekspanziji on se sukobljava sa svojim antipodom — procesom **ruralizacije**. Zbog toga treba prvo proučiti te procese i utvrditi koji od njih dominira u nekom naselju. Tek na osnovu takvih konkretnih i preciznih istraživanja može se stvarno odgovoriti da li je neko naselje u **sociološkom** smislu selo ili grad. Istina, ovakva ispitivanja su u samom začetku ali se već na osnovu onih koja su svršena može tvrditi da u savremenom društvu ne postoje samo **dva**, već **četiri** osnovna oblika ljudskih naselja. Prvi je oblik **gradsko jezgro** (le noyau urbaine) u kome su gradske strukture i gde dominira proces urbanizacije i vlada »gradska atmosfera« u pogledu ljudskih odnosa, oblika kolektiva i ponašanja. Drugi je oblik **selo** u kome su ruralne strukture, gde dominira proces ruralizacije i gde vlada »ruralna atmosfera« u odnosima i udruživanju ljudi, kao i u oblicima njihovog ponašanja. Treći i četvrti oblici su: **urbanizovana naselja** i **konurbacije**. U oba ova poslednja oblika ne samo što se menjaju strukture morfološke baze, već su izmešani i procesi urbanizacije i ruralizacije, pa ponegde preovlađuje jedan a negde drugi.

Prma tome, broj stanovnika u nekom naselju, kao ni pravni, istorijski ili neki drugi kriterijum ne moraju biti ni dovoljni ni odlučujući da se neko naselje u sociološkom smislu smatra za selo, ili grad. Sociolog pri rešavanju ovog pitanja nikako ne bi smeo poći od utvrđenih i unapred postavljenih okvira; on mora po zahtevima svoje nauke da konkretno ispita naselje u pitanju, da ispita njegove strukture i stepen procesa ruralizacije i urbanizacije, pa tek na osnovu toga nalaza da zaključi o kakvom se naselju radi. Zbog toga, po sociološkom kriterijumu neko naselje od nekoliko stotina stanovnika može biti **grad**, a neko sa nekoliko hiljada, može biti **selo**.

Ova četiri osnovna oblika naselja: selo, urbanizovano naselje, grad i konurbacija su samo teorijski **modeli** a stvarnost je mnogo složenija. Istina, naselja se javljaju u ovim čistim oblicima ali se veoma često javljaju i kao njihove kombinacije. Osobito je to slučaj sa urbanizovanim naseljima i konurbacijama, koje sve češće svuda u svetu stvara proces urbanizacije na svome pobedonosnom putu.

U **urbanizovanim naseljima** su izvršene značajne promene ruralnih struktura naselja. Tu se selo postepeno menja i dobija društvene odlike grada, ali ono još zadržava i neke svoje ranije odlike. Ali može biti i slučaj, da se u nekoj potpuno ruralnoj sredini, na nenaseljenom prostoru, pristupi izgradnji novog naselja sa gradskim odlikama u kojoj je uticaj seoske okoline prilično smanjen. Prvi slučaj nastanka urbanizovanih naselja nastaje obično u okolini

većih gradova u tzv. **prigradskoj zoni** po selima u kojima se prepliću procesi urbanizacije i ruralizacije. Neki američki sociolozi ovaj oblik naselja nazivaju **rurban** (G. Galpin; 1917). Drugi slučaj nastaje kad se iz bilo kojih razloga neko mesto urbanizuje; to može biti organizovanje novih industrijskih pogona, podizanje modernih puteva, otkrivanje lekovitih voda ili ruda i sl. Zbog toga najčešći oblici urbanizovanih naselja jesu:

1. **radnička naselja** ili **kolonije** koje se podižu oko industrijskih preduzeća da bi u njima stanovali radnici;

2. **stambena prigradska naselja** koja nastaju podizanjem stambenih prostorija po prigradskim selima;

3. **odvojeni industrijski pogoni** u ruralnoj sredini; oni su delovi nekih značajnijih industrijskih preduzeća, pa su odvojeni zbog nekog tehnološkog procesa ili zbog radne snage;

4. **rudarska naselja** koja nastaju otkrivanjem i eksploatacijom rudnog nalazišta; ako se ona razvijaju vremenom od njih nastanu gradovi;

5. **banjska naselja** koja nastaju oko lekovitih izvora; ovde spadaju i razne aglomeracije letnjikovaca koja se podižu na pojedinim klimatski povoljnim mestima (»vazdušne banje«);

6. **obalska naselja** pored mora ili većih reka su posledica navika savremenog društva da se sve više sa stanovima instalira na obalama vode; ta je pojava uočena prvo u američkim velikim gradovima, a danas se vidi i u drugim zemljama, osobito onim koje se naglo industrijalizuju, pa tu pojavu neki nazivaju »litoralizacija društva«;

7. **usputna naselja** se podižu pored značajnijih saobraćajnih magistrala u prvom redu za osoblje koje pazi te objekte, a zatim i za potrebe putnika: železničke kolonije, pumpne stanice, moteli i sl., pa se kasnije oko njih podižu i stambene zgrade itd.

Konurbacije (conurbations) je donela industrijska revolucija i ekspanzija gradskog načina života. Ovaj termin sve se više upotrebljava u sociologiji, iako neki francuski sociolozi upotrebljavaju i termin: **urbanizovani predeo** (région urbaine), a američki: **Megalopolis**, **Metropolitan Areas**, **Urbanized Areas** ali se kod njih čuje termin: **Conurbations**. To je veoma značajan fenomen modernog društva, koga u ranijim epohama nije bilo, a koji će u budućnosti nesumnjivo igrati sve veću ulogu. Ona nastaje naglim širenjem grada i povezivanjem različitih urbanih i ruralnih naselja u jednu celinu — konurbaciju. Zbog toga je sastav konurbacije veoma složen, ali se ipak ističu ovi glavni njeni delovi:

a) **glavni grad** koji obuhvata veliki deo populacije konurbacije. Često puta, to je u početku bilo malo naselje, pa je u njemu ili njegovoj okolini pronađena neka ruda ili je podignuta industrija, koja je zahtevala masovnu radnu snagu i zbog toga se stanovništvo naselja naglo povećavalo; tako se selo pretvorilo u mali grad a ovaj u srednji, pa veliki. Na pogodnim mestima u njegovoj okolini podižu se zatim vremenom druga urbana naselja i ukoliko proces integracije teče dalje, ova se naselja među sobom i sa glavnim naseljem povezuju putevima i sl. Tako u toj fazi konurbacije izgleda kao »zvezda« sa jednim centrom oko koga su smeštena na raznim rastojanjima druga naselja. Na prostorima između tih naselja niču vremenom stambene kuće i blokovi i taj se prostor popunjava. Često tu niču i razna »bolesna mesta« (divlja naselja, slums, favele i sl.).

b) **Industrijska zona** konurbacije je onaj njen deo koji je bio glavni faktor za njezino stvaranje i širenje; tu se obično vadi ruda ili tu se vrši industrijska prerada.

c) **Naselja konurbacije** mogu biti veoma brojna; to su sela i gradovi koje je »pritiskao« glavni grad ali koja su ipak u sklopu konurbacije sačuvala svoje ime i još izvesna posebna obeležja. Pored ranijih naselja, obično sela, u jeku stvaranja konurbacije se veoma brzo između njih sagrade i razna gradska naselja »pečurke« (villes-chapipigns). Veoma često ona niču stihijski, bez nekog plana, a tek kasnije, kad se konurbacija uobliči i konsoliduje, pristupa se njihovom planiranju.

d) **Jedinstvo konurbacije** se uspostavlja vremenom i njega čine razne veze između naselja i ljudi u njoj: veze u proizvodnji, prostor se organizuje po izvesnom planu, komunalije itd. To je jedan spor proces jer se konurbacija u početku obično razvija bez ikakvog generalnog urbanističkog plana i blokovi, ulice, pa i naselja niču u njoj bez reda po »radničkim kolonijama« i drugim naseljima. Zatim se stvari sređuju i delovi se među sobom integrišu. Prema stepenu i prirodi toga procesa razlikuju se dve vrste integracije i dve vrste konurbacije: **tehnička** i **organska**. Prva predstavlja prvi i slabiji stepen integracije; u njoj se naselja tek povezuju ali još u velikoj meri zadržavaju posebne funkcije i fizionomije. Organska konurbacija označava veći stepen integracije. U njoj su naselja hijerarhizirana prema važnosti i funkcijama i razvoj je potčinjen planu, a naročito je istaknuta dominantna uloga glavnog grada.

Po svome obliku i načinu širenja konurbacije se mogu svrstati u dva glavna tipa: tip Manchester i tip Ruhr.

Konurbacija tipa **Manchester** ima jedno gradsko jezgro ili glavni grad a oko njega su druga naselja, koja su se integrisala u jednu celinu pod njegovom dominacijom. Model za ovaj tip je engleski grad Manchester koji se posle industrijske revolucije u ovoj zemlji naglo razvio.²⁰ Ranije se oko njega nalazilo još dvanaest gradskih naselja, i prvi se sa njim integrisao Salford, pa ostali. Gradovi su vremenom povezani saobraćajem. U praznim prostorima između naselja su zatim podignute radničke kolonije a ruralna naselja su izgubila svoja ranija obeležja, tako da je to sve vremenom postalo jedna celina sa milionskim brojem stanovništva. U svetu ima više konurbacija ovoga tipa i svima je zajedničko to što se ona razvijaju sa izvesnom pravilnošću po koncentričnim krugovima oko svoga jezgra ili glavnog grada.

Tip **Ruhr** je nazvan po nemačkom industrijskom basenu. Taj basen je dugačak oko 100 km a širok do 20 km i predstavlja jednu dolinu u kojoj su se pod uticajem industrijalizacije razvila mnoga nova naselja. Tu su oko rudarskih nalazišta prvo podizane zgrade za administraciju, magacin, industrijska postrojenja i sl., a zatim su oko njih podizane radničke kolonije — Arbeiter kolonien. Po praznim prostorima zatim su podignute zgrade za škole, trgovine ili su ranija sela pretvorena u urbanizovana naselja. Ali i pored toga, u ovoj konurbaciji još uvek se sretaju »seljačke enklave«. Konurbacije ovoga tipa su takođe česte u industrijski razvijenim zemljama. Svima im je zajedničko što se razvijaju pod uticajem prirodnih faktora: pronalaska rudnog blaga i mogućnosti njegove eksploatacije. Na oblik i način širenja

²⁰ F. Engels, **Položaj radničke klase u Engleskoj**, Beograd, 1951.

konurbacije ovog tipa od odsudnog značaja su prirodni uslovi; njihovo širenje ne ide koncentrično, već prema reljefu i eksploataciji prirodnih bogatstava.

U našoj zemlji se mogu zapaziti obrisi konurbacije ovog tipa u dolini reka: Drave, Bosne, Timoka i dr.

ŽAKLJUČAK

Dosadašnja analiza pokazuje svu složenost pitanja o razlikovanju ljudskih naselja. Veoma dugo su razne društvene discipline pokušavale da nađu svoje kriterijume za merenje i utvrđivanje ovih razlika. Svakako, to su napori dostojni svake pažnje ali oni veoma često nisu dovoljni, ni pojedinačno ni skupa, da reše ovaj složeni problem. Osobito to vredi za savremeni društveni razvoj, u kome proces urbanizacije, kako neki smatraju, stvara jedan **ekumenopolis** tj. jedno gradsko naselje za čitavu ekumenu. Veliko je pitanje da li će razvoj ići baš u tom smislu i da li je takvo što moguće, ali je ipak činjenica da već danas proces urbanizacije stvara mnoge oblike naselja koja je nemoguće svrstati u klasične tipove sela i grada.

Sociologija, prilikom pristupanja rešavanju ovog složenog pitanja, mora o svemu ovome voditi računa i mora da izgradi svoj sopstveni kriterijum razlikovanja raznih oblika ljudskog naselja. Taj kriterijum mora da vodi računa ne samo o društvenoj stvarnosti, već mora da bude operacionalizovan i upotrebljiv za konkretna ispitivanja. Na tom putu, urbana i ruralna sociologija su već učinile i čine uspešne napore.

Summary

VILLAGE AND TOWN (Criteria of Differentiation)

Differentiation of village and town in the modern society has become a very difficult problem, because of the formation of various transitive forms of settlements as a consequence of the ever increasing influence of the process of industrialization and urbanization. To date there are the following criteria for differentiation used by different scientific disciplines: linguistic, historical, juridical, urbanistic, statistical, socioprofessional, sociological and combined ones. Every one of them has its advantages and defects. Very often this fact is overlooked as well as the fact that some old criteria can not be applied, especially because of these reasons: the concept of village and town changes in time and space, there is no identical viewpoints on the concept of human society, many authors using already adopted terms put quite a new social contents into old patterns. This concerns also the conceptions of some sociologists, such as F. Tönnies, W. Sombart, P. Sorokin and others.

Contemporary sociological investigations and social development prove that in modern society there are not two but four patterns of human settlements: village, town, urbanized settlement and conurbation. Especially the number and the significance of urbanized settlements grow (workers colonies, suburban residential settlements, mining colonies, etc), as well as conurbations. The conurbations are very significant social phenomenon: according to their internal connections and the level of links they can be technical and organic ones, and according to their pattern two main types can be distinguished: Manchester and Ruhr.

Only the concrete sociological investigation can give the real answer to which of these four categories every settlement belongs according to the domination of either the process of urbanization or the process of ruralization.

ДЕРЕВНЯ И ГОРОД
— критерии их различия —

Отличить деревню от города стало в современном обществе очень трудной проблемой из-за появления разных переходных видов селений которые являются под влиянием сильного процесса индустриализации и урбанизации. Теперь существуют следующие критерии для различия которые пользуют разные научные дисциплины: статистические, социо-профессиональные, комбинированные и социологические. У каждого из них свои преимущества и недостатки. Очень часто это обнаружить в достаточной мере нельзя, а так же и то что некоторые устарелые критерии неприменимы особенно по следующим причинам: понятие деревни и города изменяется в времени и пространстве, не существует единообразная оценка понятия человеческого общества и потому что многие в зависимости от постоянных терминов и в старые рамки вставляют новое общественное содержание. Это касается и оценки многих социологов Ф. Тонниса, В. Сомбарта, П. Сорокина и др.

Современные социологические исследования и общественное развитие показывают что в современном обществе не существуют два, а четыре человеческих селений: деревня, город, урбанизированное селение и конурбация. Особенно увеличивается число и значение урбанизированных селений, рабочих колоний, жилищных пригородских селений, отдельных промышленных цехов, рудничных селений, курортных селений, прибрежных и мимоходных селений, а так же и конурбация.

Конурбации очень значительное общественное явление: на основании своих внутренних связей и степени соединения могут быть технические и органические, а в видах отличаются два типа: Менчестер и Рур.

Только действительное социологическое исследование может дать настоящий ответ о том, какому из этих четырех видов категории принадлежит некое селение, согласно факту существует ли в нем преобладающий процесс урбанизации или руризации.